

Piotr Stańczyk

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
e-mail: piotr.stanczyk@ue.wroc.pl

WYKSZTAŁCENIE LUDNOŚCI II RZECZYPOSPOLITEJ W ŚWIETLE BADAŃ GUS

EDUCATION OF POPULATION OF THE SECOND POLISH REPUBLIC IN THE LIGHT OF RESEARCH BY CSO

DOI: 10.15611/sie.2016.1.01

JEL Classification: I24, I25

Streszczenie: W artykule przedstawiono zróżnicowanie struktury ludności Polski w dwudziestoleciu międzywojennym według poziomu wykształcenia (w tym umiejętności czytania i pisania) ze względu na płeć, wyznanie i miejsce zamieszkania. Głównym źródłem danych statystycznych były wyniki spisów ludności w latach 1921 i 1931. Na podstawie materiału empirycznego stwierdzono, iż dominującą pozycję w strukturze ludności według poziomu wykształcenia stanowiło wykształcenie początkowe – łącznie 37,5% ogółu ludności w wieku 15 i więcej lat; osoby z wykształceniem wyższym stanowiły 0,7% (1921 rok). W okresie II Rzeczypospolitej proces edukacji był selektywny ze względu na płeć i wyznanie, mężczyźni byli lepiej wykształceni niż kobiety. Najlepiej byli wykształceni osoby wyznania ewangelickiego, a najgorzej – osoby wyznania prawosławnego. Skutkiem dużego zróżnicowania ziem polskich pod względem stopnia realizacji założeń oświaty powszechnej utrzymywała się duża dysproporcja między poszczególnymi regionami Polski w poziomie edukacji i strukturze według wykształcenia (m.in. w poziomie analfabetyzmu) – szczególnie duża była luka edukacyjna na ziemiach wschodnich, natomiast najlepszą sytuację pod tym względem odnotowano w województwach zachodnich.

Słowa kluczowe: II Rzeczpospolita, edukacja, poziom wykształcenia, analfabetyzm, narodowy spis ludności.

Summary: The article presents diverse structures of the population of Poland in the interwar period according to the level of education (including literacy and numeracy) due to gender, religious denomination and residence. The results of the population census from 1921 and 1931 were the main source of data. In the light of the empirical evidence it was stated that primary education (in total 37.5% of the general population at the age of 15 years and more) had had a dominant position in the population structure and people with a higher level of education 0.7% (1921). In the period of the Second Polish Republic the education process was selective on the grounds of gender and religious denomination; men were better educated than women. Evangelical Church members were best educated and Orthodox Church worst. As a result of a big diversity of parts of Poland with respect to the degree of the implementation of public education there was a big disproportion between regions in Poland in the level

of education and the structure in terms of education (among others in the level of illiteracy). There was a big educational gap in the eastern regions and the best situation in this regard was observed in western voivodeships.

Keywords: the Second Polish Republic, education, level of education, illiteracy, national population census.

1. Wstęp

Jednym z ważniejszych czynników determinujących rozwój społeczno-gospodarczy regionu jest wielkość kapitału intelektualnego opisywanego m.in. dostępem mieszkańców do kształcenia na wszystkich poziomach edukacji, jakością i poziomem kształcenia oraz organizacją systemu szkolnictwa, a także zasobem wiedzy, kwalifikacjami i formalnym wykształceniem, zdobytymi w systemie szkolnictwa.

Z punktu widzenia jednostki, mieszkańca, zdobyte wykształcenie może być traktowane jako forma inwestycji, która potencjalnie stanowi źródło przyszłych dochodów, zwiększa szansę na zdobycie lepszej pozycji na rynku pracy.

Celem publikacji jest scharakteryzowanie poziomu i zmian w wykształceniu ludności Polski w okresie dwudziestolecia międzywojennego¹.

Ze względu na dziedzictwo gospodarcze i społeczne rządów zaborców w szczególności w zakresie organizacji szkolnictwa, dostępu do edukacji, realizacji powszechnego nauczania oraz wynikającą z tego odmienność rozwoju społeczno-ekonomicznego poszczególnych rejonów Polski po odzyskaniu niepodległości w opracowaniu zwrócono uwagę na dysproporcje między dzielnicami (województwami) w poziomie wykształcenia mieszkańców, w tym umiejętności czytania i pisanie. Ze względu na fakt, iż II Rzeczpospolita była krajem wielowyznaniowym (wielonarodowym), wielokulturowym i różnorodnym m.in. pod względem funkcjonujących norm obyczajowych, wzorców i modeli wychowania, kształcenia dzieci, roli społecznej kobiet, spróbowano wskazać różnice w strukturze według wykształcenia, biorąc pod uwagę główne wyznania oraz płeć.

Zasadniczą część analizy uzupełniają rozważania o zmianach systemów szkolnictwa zachodzących w badanym przedziale czasowym.

2. Źródła danych

Głównym źródłem informacji o strukturze ludności II Rzeczypospolitej według wykształcenia były wyniki dwóch powszechnych spisów ludności przeprowadzonych 30 września 1921 roku oraz 9 grudnia 1931 roku. Dodatkowo, na potrzeby niniejsze-

¹ Szerzej na temat społeczeństwa II Rzeczypospolitej m.in. w pracach: W. Mędrzecki, J. Żarnowski, 2015, *Metamorfozy społeczne*, tom 10, *Spółczesność międzywojenna: nowe spojrzenie*, Instytut Historii PAN, Warszawa; J. Żarnowski, 1973, *Spółczesność Drugiej Rzeczypospolitej, 1918-1939*, PWN, Warszawa; Z. Landau, J. Tomaszewski, 1977, *Druga Rzeczpospolita, Gospodarka. Społeczeństwo. Miejsce w świecie*, Książka i Wiedza, Warszawa; Z. Landau, J. Tomaszewski, 1984, *Polska w Europie i świecie 1918-1939*, Wiedza Powszechna, Warszawa.

go opracowania, wykorzystano oficjalnie publikowane przez GUS dane statystyczne dotyczące szkolnictwa².

Z powodu nieprecyzyjnego określenia w wymienionych dwóch spisach charakteru i poziomu wykształcenia ludności wartość poznawcza uzyskanych wyników jest w pewnym sensie ograniczona – daje tylko przybliżoną wiedzę o poziomie wykształcenia ludności w tych czasach oraz o zachodzących zmianach w strukturze ludności.

Należy mieć również na uwadze różnice w obszarach objętych spisami. Z powodu niestabilizowanych jeszcze granic państwowych spis z 1921 roku nie objął zasięgiem obszaru Górnego Śląska³ (na terenie którego trwały jeszcze powstania śląskie) oraz części ziem północno-wschodnich, tj. Litwy Środkowej⁴ – miasta Wilno i powiatów: Wilno-Troki, Oszmiana i Świeciany (objęte sporem z Litwą).

Zgodnie z metodologią przeprowadzonego w 1921 roku spisu ludności w przypadku ogółu ludności (obecnej)⁵ wyróżniano trzy grupy: osoby mające umiejętność czytania, osoby, u których odnotowano brak umiejętności czytania, oraz osoby mające niewiadomą umiejętność czytania. Wyniki tego spisu nie zawierały informacji o umiejętności pisania.

W przypadku zbiorowości osób w wieku 10 lat i więcej badaniem objęto grupę osób mających wykształcenie, przyjmując następującą klasyfikację poziomu wykształcenia: wyższe, średnie, średnie zawodowe, początkowe, domowe i niewiadome, oraz grupę analfabetów – deklarujących brak umiejętności czytania (i ewentualnie pisania) i niewiadomą umiejętność czytania⁶.

Wyniki spisu ludności przeprowadzonego w 1931 roku w zakresie wykształcenia ludności opracowane były tylko dla zbiorowości osób w wieku 10 lat i więcej z wyróżnieniem grup osób: mających umiejętność czytania i pisania, mających umiejętność tylko czytania oraz osób, u których odnotowano brak umiejętności czytania i pisania, a także mających niewiadomą umiejętność czytania i pisania.

Przy opracowaniu wyników spisu za umiejącą czytać (względnie pisać) uznawano osobę, która miała tę umiejętność w jakimkolwiek języku (formularz z 1921 roku – w odróżnieniu od formularza spisu z 1931 roku – wzmianki o jakimkolwiek języku nie zawierał). Okoliczność ta mogła się przyczynić do tego, że w pierwszym spisie odnotowano o ponad 973 tys. osób więcej o niewiadomej umiejętności czyta-

² Por. m.in. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1924, GUS, Warszawa; Mały Rocznik Statystyczny 1939, GUS, Warszawa; Wiadomości Statystyczne 1938, GUS, Warszawa; *Statystyka szkolnictwa 1937/38*, 1939, Statystyka Polski, seria C, z. 101, GUS, Warszawa.

³ Przyłączonego do Polski w czerwcu 1922 roku.

⁴ Włączonej do Polski w marcu 1922 roku.

⁵ Podczas następnego spisu w roku 1931 ludność została ujęta według jej miejsca zamieszkania.

⁶ Por. m.in. *Pierwszy Powszechny Spis Ludności Rzeczypospolitej z dn. 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Tablice państwowe*, 1927, Statystyka Polski, t. XXXI, GUS, Warszawa; J. Berger, 2008, *Powszechny Spis Ludności w 1921 r.*, Wiadomości Statystyczne, 12, GUS, Warszawa, s. 1-10.

nia niż w drugim⁷. Zdarzało się bowiem podczas spisu w 1921 roku, że „niektórzy, co prawda bardzo nieliczni referenci spisowi, uważali tylko te osoby za umiejące czytać, które czytają po polsku, nie biorąc pod uwagę umiejętności czytania wyłącznie w innym języku”⁸. Niejednokrotnie nie uwzględniano języka żydowskiego⁹.

Warto tu również zwrócić uwagę, że w obu spisach do decyzji rachmistrzów spisowych pozostawiono uznanie, czy osoby sylabizujące należy zaliczyć do umiejących czytać oraz czy osoby umiejące się tylko podpisać należało uważać za osoby umiejące pisać¹⁰.

W przypadku spisu powszechnego w 1931 roku formularz zawierał również pytanie dotyczące wykształcenia, jednakże w rubryce „wykształcenie”, odmiennie niż w 1921 roku, należało podać nazwę i rodzaj zakładu naukowego (szkoły), do której spisywana osoba uczęszczała lub uczęszcza (a nie poziom wykształcenia). Jeżeli spisywana osoba ukończyła wymieniony zakład, przy podaniu liczby ukończonych klas należało wpisać „ukończony”, a jeżeli nie ukończyła – „nieukończony”. Zgodnie z objaśnieniami zawartymi na formularzu spisowym nazwę i rodzaj zakładu naukowego (szkoły) należało podać możliwie jak najdokładniej, np. nie wystarczyło wpisać „gimnazjum”, „szkoła handlowa”, lecz należało podać „Gimnazjum Humanistyczne 8-klasowe L. Lorentza”, „Szkoła Handlowa Średnia 3-klasowa Towarzystwa Koła Prażan”. W przypadku uczęszczania do kilku zakładów o różnym poziomie nauczania (np. szkoła powszechna – gimnazjum – uniwersytet) należało podać tylko najwyższy typ zakładu (np. uniwersytet). Przez pojęcie wykształcenia ukończonego rozumiano sytuację, kiedy spisywana osoba otrzymała świadectwo ukończenia szkoły lub kursów. Osoby, które miały wykształcenie domowe lub były samoukami, musiały stan ten opisać słownie (np. „domowe w zakresie szkoły powszechnej”, „samouk”)¹¹.

Pytanie o nazwę szkoły było pytaniem kontrolnym, które z założenia w trakcie opracowania uzyskanych informacji miało dopiero zweryfikować poziom wykształcenia.

⁷ *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe*, 1937, Statystyka Polski, seria C, z. 62, GUS, Warszawa, s. XII.

⁸ J. Piekalkiewicz, 1922, *Organizacja pierwszego powszechnego spisu ludności w Polsce*, Miesięcznik Statystyczny, z. 4, GUS, Warszawa, s. 141.

⁹ R. Buławski, 1930, *Projekt drugiego powszechnego spisu powszechnego na tle doświadczeń spisu 1921 r. oraz praktyki zagranicznej*, Kwartalnik Statystyczny, t. VII, GUS, Warszawa, s. 68.

¹⁰ Por. m.in. J. Żegliski, 1969, *Analfabetyzm w Polsce według spisów powszechnych w latach 1921 i 1931 r.*, Wiadomości Statystyczne, z. 9, GUS, Warszawa, s. 39; S. Bartosiewicz, E. Stańczyk, 2012, *Niektóre aspekty historii społeczno-gospodarczej Polski w latach 1918-2011 (na podstawie badań GUS-u)*, Śląski Przegląd Statystyczny, nr 10(16), Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, s. 17-18; E. Stańczyk, 2004, *Analfabetyzm w Polsce w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, Acta Universitatis Wratislaviensis, seria: Prawo, Przegląd Prawa i Administracji LXIII, Wrocław, s. 189-195.

¹¹ *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. Formularze i instrukcje spisowe*, 1932, Statystyka Polski, seria A, t. 1, GUS, Warszawa, s. 29, 65.

Niestety, ze względu na brak pełnego, imiennego wykazu szkół, nie udało się opracować zebranych wyników o poziomie wykształcenia. Opracowane i opublikowane zostały jedynie informacje o umiejętności czytania i pisania w świetle spisu z 1931 roku.

3. Struktura ludności według wykształcenia w świetle spisów ludności w latach 1921 i 1931

3.1. Umiejętność czytania i pisania

Dane ze spisu ludności w 1921 r. wykazały, iż przeciętnie w Polsce osoby nie potrafiące czytać (i tym samym pisać) stanowiły 33,1% ogółu ludności w wieku 10 lat i więcej¹². Udział osób potrafiących przynajmniej czytać („wykształconych”) kształtował się na poziomie 62,4%.

Dziesięć lat później, według spisu z 1931 roku, odsetek osób deklarujących brak umiejętności czytania i pisania był niższy i wynosił przeciętnie w kraju 23,1% (w tym na obszarze objętym spisem w 1921 roku – 23,9%), a odsetek osób potrafiących przynajmniej czytać („wykształconych”) – 76,6% (w tym na obszarze objętym spisem w 1921 roku – 75,8%). Zatem w okresie międzypisowym odsetek osób wykształconych wzrósł o ponad 13%.

Zarówno wyniki spisu ludności z 1921 roku, jak i z 1931 roku wykazały duże dysproporcje w odsetkach osób umiejących/nieumiejących czytać (i pisać) między miastem a wsią. Na podstawie danych ze spisu z 1921 roku można stwierdzić, iż średnio na 100 osób w wieku 10 lat i więcej przypadało w miastach 19 osób nie potrafiących czytać (i tym samym pisać) oraz 78 osób potrafiących przynajmniej czytać („wykształconych”), natomiast na wsi – 38 osób nie potrafiących czytać (czyli dwukrotnie więcej niż w miastach) i 57 – potrafiących przynajmniej czytać (o 21 mniej niż w miastach).

W 1931 roku, w porównaniu z 1921 rokiem, odnotowano w obu środowiskach: miejskim i wiejskim, poprawę poziomu umiejętności czytania i pisania, przy czym w nieco większym stopniu na wsi niż w miastach (dysproporcje między miastem a wsią uległy niewielkiemu zmniejszeniu). Średnio na 100 osób w 1931 roku przypadało w miastach 12 osób niepotrafiących czytać (i tym samym pisać) oraz 88 osób – potrafiących przynajmniej czytać (tj. o 10 więcej niż w 1921 roku), natomiast na

¹² W latach 1920-1921 relatywnie niskim poziomem analfabetyzmu wyróżniały się m.in. takie kraje europejskie, jak: Czechosłowacja i Belgia (odpowiednio 7,0% i 8,3% ogółu ludności w wieku 7 lat i więcej) oraz Francja i Węgry (odpowiednio 8,0% i 15,2% ogółu ludności w wieku 10 lat i więcej), a wysokim – Bułgaria i Grecja (odpowiednio 46,6% i 49,6% ogółu ludności w wieku 10 lat i więcej) oraz Hiszpania (42,8% ogółu ludności w wieku 16 lat i więcej); por. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1929, GUS, Warszawa, s. 619; C. Kukło, J. Łukasiewicz, C. Leszczyńska, 2014, *Historia Polski w liczbach. Polska w Europie*, GUS, Warszawa, s. 190.

wsí – 28 osób nie potrafiących czytać i 72 – potrafiące przynajmniej czytać (o 15 więcej niż w 1921 roku).

Zarówno w odniesieniu do ludności ogółem, jak i ludności w miastach i na wsi przeprowadzone w okresie międzywojennym spisy ludności wykazały duże różnice w strukturze wykształcenia kobiet i mężczyzn. Przyjmując za podstawowy miernik udziały osób niepotrafiących czytać (i pisać)/potrafiących czytać, stwierdzić można, iż kobiety były znacznie gorzej wykształcone niż mężczyźni.

W 1931 roku odsetek kobiet deklarujących brak umiejętności czytania i pisanja kształtował się na poziomie 27,9% (podczas gdy mężczyźni – 17,8%), a potrafiących przynajmniej czytać – na poziomie 71,7% (podczas gdy mężczyźni – 82,0%).

W latach 1921-1931 wśród kobiet w nieznacznie mniejszym stopniu nastąpiła poprawa sytuacji w poziomie wykształcenia niż wśród mężczyzn. Udział kobiet potrafiących przynajmniej czytać wzrósł o ok. 13 p. proc., a udział mężczyzn – o ok. 16 p. proc.

W związku z dużym zróżnicowaniem w dostępie do edukacji, w tym zwłaszcza pod względem stopnia realizacji założeń oświaty powszechnej poszczególnych regionów II Rzeczypospolitej, widoczne były bardzo duże dysproporcje międzyregionalne w poziomie wykształcenia mieszkańców, m.in. dotyczące poziomu umiejętności czytania i pisanja

Najgorzej przedstawiała się sytuacja na ziemiach wschodnich. Przeprowadzony w 1921 roku spis ludności wykazał, iż w województwach wschodnich: poleskim, wołyńskim, nowogródzkim i wileńskim, więcej było mieszkańców, którzy nie potrafili czytać (i pisać) – analfabetów, niż mieszkańców, którzy potrafili przynajmniej czytać – osób „wykształconych”. Najniższy odsetek osób deklaruujących umiejętność przynajmniej czytania wystąpił w województwie poleskim – 28,9% (w tym wśród kobiet – 19,1%). Najlepiej przedstawiała się sytuacja w zachodnich województwach: śląskim (bez Górnego Śląska), poznańskim i pomorskim, w których osoby potrafiące przynajmniej czytać stanowiły odpowiednio: 96,2%, 91,0% i 88,0% (a analfabeci – 2,6%, 3,8% i 5,2%).

Jak wykazał spis z 1931 roku, po upływie 10 lat na obszarze województw wołyńskiego i poleskiego, mimo znacznej poprawy w poziomie wykształcenia ludności i zmniejszenia dystansu do województw zachodnich, nadal jeszcze ok. połowa liczby mieszkańców nie potrafiła ani czytać, ani pisać (w tym ok. 2/3 liczby kobiet), czyli pozostali mieszkańcy potrafiący przynajmniej czytać stanowili nieco więcej niż 50%.

Podane w tab. 1 wyznania stanowią najogólniejsze grupy klasyfikacyjne przyjęte w opracowaniu spisu z 1931 roku. Jako wyznanie religijne, zgodnie z brzmieniem objaśnień formularzy spisowych w latach 1921 i 1931, należało podawać to wyznanie, do którego spisywana osoba formalnie należała, bez względu na jej przekonanie religijne. Za bezwyznaniowych mogli się podać zatem ci, którzy nie należeli do żadnego związku religijnego. Ponieważ przewidywano, że osób takich spis prawie

nie wykaże, stąd w klasyfikacji wyznań z 1931 roku pominięto rubrykę „bezwyznaniowych”.

Oficjalnie publikowane przez GUS wyniki międzywojennych spisów ludności wskazują również duże zróżnicowanie w strukturze ludności według umiejętności czytania i pisania w zależności od wyznania grupy osób. Najwyższy poziom analfabetyzmu (i najniższy odsetek osób deklarujących umiejętność przynajmniej czytania) otrzymano dla zbiorowości osób wyznania prawosławnego i greckokatolickiego¹³, w przypadku których w 1931 roku średnio na 100 osób w wieku 10 lat i więcej przypadało odpowiednio 52 i 38 osób, które nie umiały czytać i pisać. Na-

Tabela 1. Ludność w wieku 10 lat i więcej oraz w niewiadomym według umiejętności czytania i pisania oraz według wyznania i płci w latach 1921 i 1931 (w %)

Wyszczególnienie	1931				1921	
	osoby, które:			umiejętność czytania i pisania niewiadoma	osoby, które nie umiały czytać	umiejętność czytania niewiadoma
	umiały czytać i pisać	umiały tylko czytać	nie umiały czytać ani pisać			
Ogółem:	72,4	4,2	23,1	0,3	33,1	4,5
w tym wyznanie:						
– rzymskokatolickie ^a	76,8	5,8	17,2	0,2	24,7	3,9
– greckokatolickie	59,9	0,7	38,5	0,9	48,8	10,0
– prawosławne	46,3	1,1	52,5	0,2	72,0	1,4
– ewangelickie ^b	86,8	3,1	9,9	0,2	12,5	4,4
– mojżeszowe	82,8	1,4	15,4	0,3	28,3	4,7
Mężczyźni:	79,9	2,1	17,8	0,2	30,0	3,8
w tym wyznanie:						
– rzymskokatolickie ^a	82,8	2,6	14,4	0,2	23,1	3,2
– greckokatolickie	68,2	0,5	30,5	0,7	44,2	8,5
– prawosławne	65,8	0,9	33,1	0,1	59,1	1,1
– ewangelickie ^b	89,5	1,9	8,4	0,1	12,0	3,7
– mojżeszowe	86,8	1,4	11,6	0,3	25,2	4,0
Kobiety:	65,6	6,1	27,9	0,4	35,7	5,7
w tym wyznanie:						
– rzymskokatolickie ^a	71,3	8,6	19,8	0,3	26,3	4,5
– greckokatolickie	52,2	0,8	45,9	1,1	53,1	11,3
– prawosławne	28,3	1,2	70,2	0,2	84,3	1,8
– ewangelickie ^b	84,4	4,2	11,3	0,2	13,0	5,0
– mojżeszowe	79,3	1,5	18,8	0,4	31,0	5,3

^a – łącznie z wyznaniem ormiańsko-katolickim; ^b – łącznie z wyznaniem augsburskim, reformowanym i unijnym.

Źródło: obliczenia na podstawie *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe...*, s. 47-63.

¹³ Łącznie z obrządkiem wschodnim Kościoła Katolickiego.

tomiast najniższy poziom analfabetyzmu (i najwyższy poziom umiejętności przynajmniej czytania) wystąpił w przypadku wyznania ewangelickiego oraz rzymskokatolickiego – średnio na 100 osób w wieku 10 lat i więcej przypadało odpowiednio 10 i 17 osób, które nie umiały czytać i pisać.

W porównaniu z sytuacją w 1921 roku zauważa się, że dla wszystkich grup wyznaniowych nastąpiły korzystne zmiany w zakresie wykształcenia ludności, szczególnie w odniesieniu do wyznania prawosławnego i greckokatolickiego – poziom analfabetyzmu zmniejszył się o ok. 20 punktów procentowych.

3.2. Ludność według poziomu wykształcenia (1921 rok)

Na podstawie wyników spisu ludności przeprowadzonego w 1921 roku, biorąc pod uwagę zbiorowość osób w wieku 15 lat i więcej, stwierdza się, że 33,4% ogółu ludności w tym wieku nie potrafiło czytać. Spośród pozostałych mieszkańców dominującą pozycję w strukturze ludności według poziomu wykształcenia stanowiło wykształcenie początkowe, tj. takie, które przypisywano osobom uczęszczającym do szkoły początkowej bądź osobom, które ukończyły mniej niż cztery klasy ogólnokształcącej szkoły średniej (łącznie 37,5%). Znaczny odsetek badanych miał również wykształcenie domowe – 12,7% mieszkańców II Rzeczypospolitej.

Według wyników spisu z 1921 roku 3,5% mieszkańców Polski deklarowało wykształcenie średnie, a 0,8% – średnie zawodowe i niższe. Do mających wykształcenie średnie zaliczano takie osoby, które ukończyły cztery klasy szkoły średniej ogólnokształcącej (humanistycznej, neohumanistycznej, klasycznej, pensji żeńskiej, korpusu kadetów itp.) lub ich większą liczbę, względnie uczęszczały do seminarium nauczycielskiego, wykształcenie zawodowe średnie i niższe rozumiano wówczas jako uczęszczanie do szkół zawodowych rolniczych, rzemieślniczych, na kursy aku-szeryjne, aptekarskie, buchalteryjne itp.

Osoby z wykształceniem wyższym stanowiły 0,7% ogólnej liczby ludności w wieku 15 lat i więcej. Zgodnie z przyjętą w czasie spisu metodologią do mających wykształcenie wyższe zaliczono osoby, które kształciły się w wyższych zakładach naukowych bez względu na specjalność, przy czym nieukończone wykształcenie zawodowe lub wyższe liczono razem z wykształceniem ukończonym.

W okresie II Rzeczypospolitej mężczyźni byli lepiej wykształceni niż kobiety. Według danych ze spisu w 1921 roku udział mężczyzn z wykształceniem co najmniej początkowym wynosił 47,1% (w tym z wykształceniem średnim i wyższym – 6,0%), podczas gdy udział kobiet – 38,7% (w tym z wykształceniem średnim i wyższym – 4,1%). Na 1000 mężczyzn w wieku 15 lat i więcej przypadło średnio 12 osób z wykształceniem wyższym (o 10 więcej niż w przypadku kobiet), 36 osób z wykształceniem średnim ogólnokształcącym (o 1 osobę więcej) oraz 12 osób z wykształceniem średnim zawodowym (o 8 osób więcej).

Struktura ludności według poziomu wykształcenia kształtowała się odmiennie w poszczególnych regionach II Rzeczypospolitej. W ogólnej liczbie ludności w wie-

ku 15 lat i więcej odsetek osób z wykształceniem co najmniej początkowym przyjmował najniższą wartość w dzielnicy wschodniej – 12,9%, a najwyższą w zachodniej – 80,4% (czyli przeszło sześciokrotnie wyższą niż na wschodzie kraju). W pozostałych dzielnicach osoby z wykształceniem co najmniej początkowym stanowiły odpowiednio: 55,1% – w południowej, 31,8% – w centralnej.

Wyniki spisu z 1921 roku wykazały bardzo duże przestrzenne zróżnicowanie w poziomie wykształcenia ludności według województw. Szczególnie wyróżniały się województwa zachodnie: śląskie (Śląsk Cieszyński), poznańskie i pomorskie, w których odsetek osób z wykształceniem co najmniej początkowym wynosił odpowiednio: 94,7%, 80,6% i 77,6%. Na przeciwległym biegunie znajdowały się województwa położone na wschodnim krańcu kraju, takie jak: wileńskie (osoby z wykształceniem co najmniej początkowym stanowiły 10,0%, czyli 9,5-krotnie mniej niż w województwie śląskim) oraz nowogródzkie i poleskie (12,5% i 12,8%, czyli 7,5-krotnie mniej niż w województwie śląskim). Mieszkańcy województw wschodnich wyróżniali się relatywnie dużym odsetkiem wykształcenia domowego oraz bardzo małym – co najmniej średnim (np. województwie wileńskim ok. 1/4 mieszkańców w wieku 15 lat i więcej posiadało tylko wykształcenie domowe, a 1,4% – średnie łącznie z wyższym). Natomiast w zachodnich województwach odnotowano bardzo niskie odsetki osób z wykształceniem domowym (poniżej 1,0%) i relatywnie znaczne – z wykształceniem co najmniej średnim (np. w śląskim – łącznie 8,5%, w tym 1,2% – z wyższym). Największy odsetek osób mających wykształcenie wyższe (a także i średnie) występował w regionach, w których zlokalizowane były najbardziej znaczące w tych czasach ośrodki akademickie, tj. w m.st. Warszawa – 4,3%, czyli ponad 6-krotnie więcej niż przeciętnie w skali całego kraju (w przypadku wykształcenia średniego, łącznie z zawodowym – 22,7%, czyli ponad 5-krotnie więcej). Kolejne województwa o względnie wysokim odsetku osób o wykształceniu wyższym to lwowskie i krakowskie oraz poznańskie (odpowiednio: 1,2%, 1,1% oraz 0,7%).

Miasto stołeczne Warszawa oraz wymienione województwa lwowskie i krakowskie to obszary skupiające ponad 57% ogółu ludności Polski w wieku 15 lat i więcej z wykształceniem wyższym (w tym m.st. Warszawa – 25%, Lwów – 11%, Kraków – 7%, czyli łącznie 43%). Należy w tym miejscu podkreślić, iż na międzydzielnicowe dysproporcje w poziomie wykształcenia ludności wpływ miały różnice w stanie i funkcjonowaniu odziedziczonych po zaborcach szkolnictwa powszechnego, w tym w poziomie realizacji obowiązku szkolnego oraz wpływ wykształconych pod rządami zaborców pozostałości różnych stylów życia, m.in. stosunku do edukacji, a także odmienność struktury wyznaniowej ludności poszczególnych części kraju. W dzielnicy centralnej dominowali katolicy, zwłaszcza obrządku łacińskiego, we wschodniej znaczny odsetek stanowili prawosławni, a w południowej – grekokatolicy.

Spis z 1921 roku wykazał bardzo duże różnice w poziomie wykształcenia według grup wyznaniowych. Biorąc pod uwagę udział osób o wykształceniu co najmniej średnim, ogólnie można stwierdzić, że szczególnie osoby wyznania ewange-

lickiego były najlepiej wykształcone – 67,5% miało wykształcenie co najmniej początkowe (wobec 42,0% przeciętnie w kraju). Wśród ewangelików notowano relatywnie znaczny odsetek osób o wykształceniu początkowym oraz niewielki – osób, które deklarowały wykształcenie domowe oraz brak umiejętności czytania. Spośród pozostałych grup wyznaniowych wyróżnia się rzymskokatolickie – 48,1% osób z wykształceniem co najmniej początkowym. W przypadku wyznania greckokatolickiego i mojżeszowego odsetek ten kształtował się na poziomie 36,9%.

Najgorsza sytuacja w tym zakresie miała miejsce wśród osób wyznania prawosławnego – tylko 14,4% osób miało wykształcenie co najmniej początkowe, czyli ok. 3-krotnie mniej niż przeciętnie w kraju i ponad 6,5-krotnie mniej niż w przypadku osób wyznania ewangelickiego.

Wykształcenie wyższe i średnie (łącznie z zawodowym) najczęściej miały osoby wyznania mojżeszowego oraz ewangelickiego. Średnio na 1000 osób w wieku 15 lat i więcej wyznania mojżeszowego przypadały 74 osoby z wykształceniem wyższym

Tabela 2. Ludność w wieku 15 lat i więcej według wykształcenia oraz płci i dzielnic w 1921 roku

Wyszczególnienie	Osoby z wykształceniem:					Osoby, które nie umiały czytać, a także, których umiejętność czytania była niewiadoma
	wyższym	średnim	początko- wym	domowym	niewia- domym	
	w %					
Ogółem:	0,7	4,3	37,7	12,7	7,0	37,7
– centrala	0,7	5,4	25,7	21,3	9,3	37,7
– wschodnia	0,2	2,0	10,6	16,6	7,2	63,3
– południowa	0,9	3,3	50,9	3,5	2,8	38,6
– zachodnia	0,6	4,9	74,9	0,8	9,7	9,1
Mężczyźni:	1,2	4,8	41,1	13,2	7,0	32,7
– centrala	1,2	5,7	29,6	21,0	9,1	33,5
– wschodnia	0,4	2,3	16,2	20,5	9,3	51,3
– południowa	1,7	3,8	52,8	3,7	2,9	35,1
– zachodnia	1,2	5,6	75,3	0,8	9,4	7,7
Kobiety:	0,2	3,8	34,6	12,3	6,9	42,1
– centrala	0,3	5,1	22,4	21,5	9,5	41,2
– wschodnia	0,1	1,8	5,6	13,1	5,3	74,1
– południowa	0,2	2,8	49,4	3,3	2,7	41,7
– zachodnia	0,2	4,2	74,5	0,8	9,9	10,3

Źródło: obliczenia na podstawie: *Pierwszy Powszechny Spis Ludności Rzeczypospolitej...*; dla poszczególnych województw: białostockie (t. XIX, 1927, s. 54-55), kieleckie (t. XVIII, 1927, s. 4-65), lubelskie (t. XVIII, 1927, s. 62-63), łódzkie (t. XVI, 1928, s. 54-55), warszawskie (t. XV, 1927, s. 72-73), m.st. Warszawa (t. XIV, 1926, s. 6-7), poleskie (t. XXII, s. 36-37), nowogródzkie (t. XXI, 1926, s. 30-31), wołyńskie (t. XXIII, 1926, s. 38-39), okr. adm. wileński (t. XX, 1927, s. 20-21), lwowskie (t. XXVII, 1927, s. 90-91), stanisławowskie (t. XXVIII, 1928, s. 56-57), tarnopolskie (t. XIX, 1927, s. 58-59), krakowskie (t. XXVI, 1926, s. 74-75), pomorskie (t. XXV, 1927, s. 62-63), poznańskie (t. XXIV, 1928, s. 112-113), Śląsk Cieszyński (t. XXX, 1927, s. 16-17).

i 11 osób z wykształceniem średnim (łącznie 85 osób), a wyznania ewangelickiego odpowiednio 65 osób z wykształceniem wyższym i 8 osób – ze średnim (łącznie 73 osoby). Natomiast w przypadku wyznania prawosławnego i greckokatolickiego średnio na 1000 osób w wieku 15 lat i więcej przypadało odpowiednio 18 i 11 osób z wykształceniem co najmniej średnim, w tym po 2 osoby – z wyższym (wobec 7 przeciętnie w kraju).

Tabela 3. Ludność w wieku 15 lat i więcej według wyznania oraz płci w 1921 roku

Wyszczególnienie	Osoby z wykształceniem:					Osoby, które nie umiały czytać, a także których umiejętność czytania była niewiadoma
	wyższym	średnim	początkowym	domowym	niewiadomym	
	w %					
Ogółem:	0,7	4,3	37,7	12,7	7,0	37,7
w tym wyznanie:						
– rzymskokatolickie ^a	0,8	4,7	42,6	14,4	8,0	29,5
– greckokatolickie	0,2	0,9	35,7	0,9	2,1	60,0
– prawosławne	0,2	1,6	12,5	8,9	4,8	72,0
– ewangelickie ^b	0,8	6,5	60,1	5,8	10,2	16,5
– mojżeszowe	1,1	7,4	28,4	22,1	7,2	33,8
Mężczyźni:	1,2	4,8	41,1	13,2	7,0	32,7
w tym wyznanie:						
– rzymskokatolickie ^a	1,4	5,3	45,7	13,6	7,5	26,5
– greckokatolickie	0,5	1,2	41,4	1,2	2,5	53,2
– prawosławne	0,4	2,1	20,2	13,7	7,5	56,2
– ewangelickie ^b	1,5	6,9	60,9	5,8	9,9	14,8
– mojżeszowe	1,8	7,3	28,7	25,6	8,0	28,5
Kobiety:	0,2	3,8	34,6	12,3	6,9	42,1
w tym wyznanie:						
– rzymskokatolickie ^a	0,2	4,1	39,9	15,1	8,5	32,2
– greckokatolickie	0,0	0,7	30,6	0,7	1,8	66,1
– prawosławne	0,1	1,1	5,5	4,5	2,3	86,6
– ewangelickie ^b	0,2	6,2	59,4	5,8	10,4	18,0
– mojżeszowe	0,6	7,5	28,0	19,2	6,5	38,2

^a – łącznie z wyznaniem ormiańsko-katolickim; ^b – łącznie z wyznaniem augsburskim, reformowanym i unijnym.

Źródło: obliczenia na podstawie: *Pierwszy Powszechny Spis Ludności Rzeczypospolitej...*, s. 26-30.

Interesujących informacji na temat wykształcenia ludności dostarcza również analiza według wyznania i płci. Otóż: największe dysproporcje strukturalne w zakresie wykształcenia (por. tab. 3) między zbiorowością kobiet a mężczyzn, świadczące w pewnym stopniu o selektywności procesu edukacji ze względu na płeć, wystąpiły w przypadku wyznania prawosławnego i w nieco mniejszym stopniu w przypadku wyznania greckokatolickiego (m.in. na podstawie wartości współczyn-

nika różnic strukturalnych, który wynosił odpowiednio 10,1 i 4,3 dla wyznania prawosławnego i greckokatolickiego, a 1,2 – dla ewangelickiego)¹⁴. Dysproporcje te szczególnie widoczne były na poziomie wykształcenia początkowego. Co piąty mężczyzna deklarujący wyznanie prawosławne miał wykształcenie początkowe, a tylko co osiemnasta kobieta – początkowe. W grupie wyznania greckokatolickiego średnio wśród 100 mężczyzn 41 miało wykształcenie początkowe, w wśród 100 kobiet – 31 osób.

4. System szkolnictwa

4.1. Oświata powszechna

Na kształtowanie się struktury ludności według wykształcenia w okresie międzywojennym wpływ miał m.in. system edukacji, w tym szczególnie stopień realizacji powszechnego nauczania. Przed odzyskaniem niepodległości obowiązek szkolny istniał w zaborze austriackim oraz pruskim, gdzie językiem wykładowym był język niemiecki. Najgorzej sytuacja przedstawiała się na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego (obejmującego 52,7% ludności Rzeczypospolitej), na których przed I wojną światową nie przeprowadzono powszechnego nauczania.

Powszechny obowiązek nauki siedmioletniej dla dzieci wprowadzono już w pierwszych latach II Rzeczypospolitej – dekretem z dnia 7 lutego 1919 roku, wydanym przez Naczelnika Państwa – Józefa Piłsudskiego¹⁵. Na mocy tego dekretu wykształcenie w zakresie szkoły powszechnej było obowiązkowe dla wszystkich dzieci w wieku od 7 do 14 lat¹⁶. Obowiązek szkolny mógł być realizowany w publicznych szkołach powszechnych i innych szkołach lub w domu, o ile obowiązujące

¹⁴ Współczynnik różnic strukturalnych liczony jako średnia bezwzględnych różnic między odpowiednimi udziałami procentowymi w zbiorowości kobiet (K) i zbiorowości mężczyzn (M) dla każdego i -tego wyznania: $W_i^{K-M} = \frac{1}{6} \sum_{j=1}^6 |u_{ji}^K - u_{ji}^M|$.

¹⁵ Dekret z dnia 7 lutego 1919 r. o obowiązku szkolnym, Dziennik Praw 1919 nr 14, poz. 147.

¹⁶ W praktyce na ziemiach województw poznańskiego i pomorskiego dawny obowiązek szkolny ośmioletni pruskiego ustawodawstwa zredukowany został do obowiązku siedmioletniego (dla dzieci w wieku od 7 do 14 lat) od 1920 roku. W województwie śląskim początkowo władze polskie utrzymały dawny obowiązek nauki ośmioletniej dla dzieci w wieku 6 do 14 lat (wyłącznie) i dopiero od roku szkolnego 1933/1934 podniesiono na tym terenie wiek rozpoczynania obowiązku szkolnego z szóstego na siódmy rok życia (por. m.in. M. Falski, 1936, *Kwestie podstawowe w organizacji szkolnictwa powszechnego*, MWRiOP, Warszawa, s. 12-13). Na obszarze województw południowych również w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości nie zmieniano dawnych przepisów z czasów zaborczych; obowiązek szkolny zaczynał się od ukończonych lat sześciu, przy czym w miastach trwał 7 lat, a na wsi 6 lat (czyli do 12 roku życia), natomiast siedmioletni obowiązek dla każdego dziecka wprowadzono w roku szkolnym 1932/1933 na mocy Ustawy o ustroju szkolnictwa z dnia 11 marca 1932 roku (art. 6).

treści nauczania odpowiadały programowi szkół powszechnych¹⁷. W sytuacji braku odpowiednich warunków na zakładanie szkół siedmioletnich w okresie przejściowym dopuszczono zakładanie szkół czteroletnich z trzyletnią nauką uzupełniającą oraz pięcioletnich z dwuletnią nauką uzupełniającą (art. 8 wspomnianego dekretu).

W związku z tym w okresie międzywojennym ze względu na realizowany program nauczania funkcjonowały trzy stopnie szkół powszechnych. Szkoła stopnia I (czteroklasowa) realizowała w ciągu siedmiu lat program obejmujący elementarny zakres wykształcenia ogólnego (pierwszy szczebel), szkoła stopnia II (sześcioklasowa) realizowała w tym samym okresie program, którego celem było rozszerzenie i pogłębienie wiadomości nabytych na szczeblu pierwszym¹⁸, a szkoły powszechne stopnia III (siedmioklasowe) realizowały pełny program nauczania i dodatkowo miały przygotowywać młodzież do życia gospodarczego¹⁹.

W roku szkolnym 1937/38 było 28,7 tys. szkół powszechnych (o 5% więcej niż w 1922/23 i o ponad 51% więcej niż w 1910/11), do których uczęszczało 4851,5 tys. dzieci (o 51% więcej niż w 1922/23 i o ponad 84% więcej niż w 1910/11). Niestety, mimo tak ogromnego postępu (szczególnie w stosunku do lat przedwojennych), rozwój szkolnictwa powszechnego w Polsce w latach 1922-1938 nigdy nie osiągnął stanu zapewniającego pełną realizację powszechnego obowiązku szkolnego. Objęła ona w roku szkolnym 1922/23 zaledwie 68,9% dzieci w wieku 7-13 lat (przy czym w dzielnicy wschodniej – tylko 36,4%, natomiast w dzielnicy zachodniej 97,7%), a w roku szkolnym 1932/33 – 89,5% i w 1937/38 – 90,0% dzieci²⁰.

W okresie międzywojennym zwiększył się udział szkół publicznych najwyżej zorganizowanych, tj. stopnia III (siedmioklasowych) – stanowiły one w roku 1937/38 tylko 16,1% wśród ogółu szkół publicznych (głównie dominowały szkoły stopnia I stanowiące 67,9% ogółu szkół). W strukturze organizacyjnej szkół występowały bardzo duże dysproporcje między miastem a wsią oraz między poszczególnymi częściami kraju (m.in. dzielnicą wschodnią a zachodnią). Szkoły najwyżej zorganizowane stanowiły w miastach 93,6% ogółu publicznych szkół powszechnych, a na wsi – 9,4% (w tym na wsi w województwie wileńskim 3,4%, a na wsi śląskiej – 54,2%). Znaczna część uczniów kończyła szkoły najniżej zorganizowane, tzn. stopnia I. Do takich szkół w roku szkolnym 1937/38 uczęszczało 35,1% ogółu uczniów (w mia-

¹⁷ Na mocy dekretu rodzice lub opiekunowie, chcący kształcić dzieci będące w wieku szkolnym nie w publicznej szkole powszechnej, lecz w innym zakładzie naukowym lub w domu, byli zobowiązani zgłosić ten fakt właściwej opiece szkolnej (art. 31). Zgodnie z art. 29 w razie pobierania nauki w prywatnych szkołach lub w domu inspektor szkolny mógł zarządzić egzamin w celu sprawdzenia, czy dzieci osiągają wykształcenie przypisane dla publicznej szkoły powszechnej w określonej miejscowości.

¹⁸ Czas trwania nauki: dla szkół I stopnia – 2 lata w klasie III i 3 lata w klasie IV, dla szkół II stopnia – 2 lata w klasie VI.

¹⁹ Rocznik Polityczny i Gospodarczy 1939, Polska Agencja Telegraficzna, Warszawa, s. 453.

²⁰ Mały Rocznik Statystyczny 1930, GUS, Warszawa, s. 122; Mały Rocznik Statystyczny 1939, GUS, Warszawa, s. 321; Wiadomości Statystyczne 1938, r. XVI, z. 10, GUS, Warszawa, s. 186.

stach 0,7%, na wsi – 46,9%). Uczniowie publicznych szkół siedmioklasowych III stopnia stanowili 45,4% ogółu dzieci uczęszczających do szkół powszechnych, w tym w miastach – 98,8%, na wsi – 27,2%²¹.

4.2. Szkolnictwo średnie

W pierwszym dziesięcioleciu II Rzeczypospolitej w strukturze organizacyjnej szkolnictwa średniego przeważał typ 8-klasowej szkoły średniej, do której przyjmowani byli uczniowie po ukończeniu czterech klas szkoły powszechnej.

Poważne zmiany systemu edukacji, m.in. ujednoczenie na obszarze całego kraju programów nauczania i zasad ustroju szkolnictwa powszechnego oraz średniego zostały wprowadzone reformą szkolną z 1932 roku z inicjatywy Janusza Jędrzejewicza – ówczesnego ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego²². Na mocy tej reformy podstawę organizacyjną i programową ustroju szkolnictwa stanowiła siedmioletnia szkoła powszechna najwyżej zorganizowana (przy czym ostatnia – siódma – klasa przeznaczona była dla dzieci, które już nie zamierzały się dalej kształcić). Ponadto zostały wprowadzone dwa stopnie szkoły średniej: niższy – 4-letnie gimnazja (w miejsce dawnych ośmioletnich), do których przyjmowani byli uczniowie po ukończeniu sześciu klas szkoły powszechnej (w wieku co najmniej 12 lat) oraz wyższy – 2-letnie liceum (dla młodzieży w wieku co najmniej 16 lat). Dostęp do liceum otwierała tzw. mała matura (po ukończeniu gimnazjum czteroklasowego). Natomiast ukończenie liceum dawało podstawę składania egzaminu dojrzałości – tzw. dużej matury, której zdanie uprawniało do podjęcia studiów w szkole wyższej.

Pierwsi absolwenci zreformowanego liceum otrzymali świadectwa dojrzałości dopiero w czerwcu 1939 roku. Liczba świadectw dojrzałości wydanych abiturientom szkół średnich ogólnokształcących wcześniejszego ustroju szkolnictwa kształtowała się na poziomie od 8,0 tys. w roku szkolnym 1922/23 do 16,5 tys. w roku szkolnym 1931/32 (oraz 15,2 tys. w 1936/37)²³.

Zasadniczo we wszystkich gimnazjach obowiązywał jednolity program nauczania (obejmował m.in. naukę języka łacińskiego), natomiast w liceach pod względem programowym wyróżniano cztery specjalizacje – wydziały, których podstawę dydaktyczną stanowiły odpowiednio dobrane grupy przedmiotów. W okresie międzywojennym dominował głównie wydział o profilu humanistycznym. W roku szkolnym 1937/38 w liceach uczniowie wydziału humanistycznego stanowili 55,5% ogółu uczniów, wydziału przyrodniczego – 21,1%, matematyczno-fizycznego – 19,7%, klasycznego – 3,6%²⁴.

²¹ Obliczenia własne na podstawie: Wiadomości Statystyczne 1938, r. XVI, z. 3, GUS, Warszawa, s. 54.

²² Por. Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa, Dz.U. 1932 nr 38, poz. 389.

²³ *Statystyka szkolnictwa...*, s. 10, 11.

²⁴ Na podstawie: Rocznik Polityczny i Gospodarczy..., s. 462.

Liczba szkół średnich ogólnokształcących w latach 1922-1938 nie ulegała większym wahaniom. W roku szkolnym 1922/23 funkcjonowały 762 szkoły tego typu, w roku szkolnym 1932/33 – 765 szkół i w roku 1938/39 – 789 szkół. W przeciwieństwie do szkół powszechnych liczba uczniów szkół średnich ogólnokształcących wykazywała w pierwszym okresie tendencję malejącą, zwłaszcza w latach kryzysu ekonomicznego (w roku szkolnym 1932/33 – 186,8 tys., tj. 82,3% stanu z roku szkolnego 1922/23), a następnie wzrostową (w roku szkolnym 1938/39 było 234,2 tys. uczniów, co stanowiło 125,4% stanu z 1932/33)²⁵.

Najwięcej szkół średnich ogólnokształcących (i uczniów tych szkół) znajdowało się w dzielnicy centralnej, a najmniej – we wschodniej. W roku szkolnym 1937/38 funkcjonowało w centralnej Polsce 769 gimnazjów (kształcących 73,9 tys. uczniów) i 298 liceów (kształcących 16,1 tys. uczniów), natomiast we wschodniej – czterokrotnie mniej szkół i uczniów, tj. 81 gimnazjów (19,2 tys. uczniów) i 70 liceów (3,7 tys. uczniów).

Jeśli weźmiemy pod uwagę liczbę ludności, to wówczas średnio w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców w dzielnicy wschodniej przypadało 32 uczniów szkół gimnazjalnych i 6 uczniów szkół licealnych (wobec przeciętnej wielkości w kraju na poziomie 53 uczniów szkół gimnazjalnych i 12 szkół licealnych). W zakresie dostępności do edukacji na poziomie szkół średnich najlepiej kształtowała się sytuacja w dzielnicach zachodniej i centralnej – w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców przypadało tam odpowiednio 75 i 56 uczniów szkół gimnazjalnych oraz 14 i 15 uczniów szkół licealnych²⁶.

Warto tu również przypomnieć, że aby podjąć naukę w gimnazjum funkcjonującym przed reformą z 1932 roku, wystarczyło być absolwentem 4-klasowej szkoły powszechnej, warunkiem zaś wstępu do nowego, zreformowanego, 4-letniego gimnazjum było ukończenie szkoły sześcioklasowej. Niestety, o czym już wcześniej pisano, znaczna część szkół powszechnych to szkoły najniżej zorganizowane, tzn. stopnia I (4-klasowe), szczególnie na ziemiach wschodnich.

Kształcenie kadry nauczycieli szkół powszechnych odbywało się w wprowadzonych ustawą z 1932 r. 3-letnich liceach pedagogicznych (po 4-letnim gimnazjum), w miejsce wcześniejszych, zlikwidowanych 5-letnich seminariów nauczycielskich (po ukończeniu szkoły elementarnej). Dla absolwentów liceów ogólnokształcących wprowadzono 2-letnie pedagogia.

W przypadku przygotowania zawodowego nauczycieli szkół średnich ogólnokształcących, seminariów i liceów dla wychowawczyń przedszkoli, liceów pedagogicznych obejmować miało wykształcenie w zakresie wybranej dziedziny wiedzy, umiejętności (w szkołach wyższych) oraz przygotowanie społeczno-obywatelskie

²⁵ Obliczenia własne na podstawie: Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1924..., s. 217; Mały Rocznik Statystyczny 1935..., s. 203; Mały Rocznik Statystyczny 1939..., s. 318.

²⁶ Na podstawie: Mały Rocznik Statystyczny 1939..., s.317; *Statystyka szkolnictwa...*, s. 48-49; Wiadomości Statystyczne 1938..., s. 206.

i następnie wykształcenie pedagogiczne (na co najmniej rocznych kursach pedagogicznych) oraz praktykę pedagogiczną.

Oprócz licealnych i gimnazjalnych szkół średnich w okresie międzywojennym funkcjonowały szkoły zawodowe różnego typu. Reforma z 1932 roku wprowadziła szkoły zawodowe na poziomie gimnazjów i liceum, których absolwenci mogli ubiegać się o prawo wstępu do szkół wyższych. Szkolnictwo zawodowe obejmowało szkoły i kursy zawodowe, przy czym szkoły zawodowe dzieliły się na kształcące typy zasadniczego oraz przysposobienia zawodowego.

W roku szkolnym 1937/38 funkcjonowało ogółem 764 szkół zawodowych (łącznie z kursami), w których pobierało nauki ok. 106,4 tys. uczniów. W porównaniu z latami wcześniejszymi zaobserwować można stopniowy wzrost liczby szkół i uczniów – w roku szkolnym 1923/24 było 406 szkół zawodowych, w których pobierało naukę 50,7 tys. uczniów (czyli o połowę mniej niż 15 lat później).

W strukturze według kierunku wykształcenia zawodowego w szkołach zawodowych utrzymywała się w okresie II Rzeczypospolitej dominacja wydziałów związanych z przemysłem i rzemiosłem – 45,3% ogółu uczniów w roku szkolnym 1937/38 (w tym szczególnie związanych z przemysłem odzieżowym oraz mechanicznym i elektrotechnicznym) oraz z handlem i administracją – 41,0% (w tym głównie kierunek kupiecki). Uczniowie na wydziałach służby zdrowia stanowili tylko 1,5% ogółu uczniów szkół i kursów zawodowych, a 1,7% – na wydziałach rolniczych²⁷.

4.3. Szkolnictwo wyższe

Pierwszą ustawą o szkołach akademickich, która ujednotociła ustrój szkolnictwa wyższego i nadawała uczelniom znaczną autonomię, wydano w lipcu 1920 roku (weszła ona w życie od września 1920 roku)²⁸. Zgodnie z nią zadaniem szkół wyższych było służyć nauce i ojczyźnie, dociekanie i dochodzenie prawdy we wszystkich gałęziach wiedzy, a także przygotowywanie młodzieży do zawodów praktycznych, których wykonywanie wymaga naukowego opanowania różnych gałęzi wiedzy i samodzielnego sądu o wchodzących w ich zakres zagadnieniach teoretycznych i praktycznych.

Wśród szkół zarówno państwowych, jak i prywatnych dokonano podziału na szkoły zawodowe i akademickie, czyli takie, które miały prawo nadawania stopni akademickich zawodowych i naukowych. Wyróżniano wówczas dwa stopnie naukowe: niższy i wyższy. Stopniem wyższym był stopień doktora, który można było otrzymać po uzyskaniu stopnia niższego.

W roku akademickim 1922/23 istniało już w kraju 16 szkół wyższych. Szczególnie duże znaczenie miały: Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet w Poznaniu i Wilnie (Uniwersytet Stefana Batorego). W roku akademickim 1937/38 było 28 szkół wyższych, w tym 13 akademickich.

²⁷ *Statystyka szkolnictwa...*, s. 2, 13, 14, 61.

²⁸ Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich, Dz.U. 1920 nr 72, poz. 494.

Na mocy kolejnej ustawy o szkołach akademickich, wydanej w marcu 1933 roku, prawa szkół akademickich miały m.in. takie wyższe uczelnie państwowe, jak: Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie, Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie, Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet Poznański, Politechnika Warszawska, Politechnika Lwowska, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Akademia Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie, Akademia Górnicza w Krakowie, Akademia Stomatologiczna w Warszawie. Spośród prywatnych uczelni pełne prawa szkół akademickich miały Szkoła Główna Handlowa, a częściowe – Wolna Wszechnica Polska w Warszawie oraz Katolicki Uniwersytet Lubelski (któremu w 1938 roku przyznano prawa akademickie)²⁹.

W okresie II Rzeczypospolitej ośrodki szkolnictwa wyższego charakteryzowały się nierównomiernym rozmieszczeniem przestrzennym oraz dużą koncentracją potencjału akademickiego, instytucji naukowych w kilku miastach, w tym głównie w Warszawie oraz Krakowie, we Lwowie, w Poznaniu i Wilnie.

Zgodnie z ustawą o szkołach akademickich z 1920 roku warunkiem zapisania się na studia w szkole wyższej (w charakterze studenta bądź wolnego słuchacza) było wykazanie się świadectwem dojrzałości uzyskanym w państwowej szkole średniej ogólnokształcącej. Uczniowie szkół prywatnych mogli być przyjęci na studia tylko wtedy, gdy ich świadectwa dojrzałości uznane zostały przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego za równoważne ze świadectwami szkół państwowych.

Reforma szkolnictwa z 1932 roku umożliwiła podjęcie nauki w szkołach wyższych nie tylko absolwentom liceów ogólnokształcących, ale też i liceów pedagogicznych oraz szkół zawodowych stopnia licealnego (por. ustawę o ustroju szkolnictwa z 1932 roku i o szkołach akademickich z 1933 roku).

Liczba młodzieży studiującej na wyższych uczelniach była stosunkowo niewielka: wahała się w granicach 40-50 tys. studentów i wolnych słuchaczy. W roku akademickim 1922/23 było ich ok. 37,6 tys., w 1937/38 – 48,2 tys., przy czym najwięcej słuchaczy szkół wyższych było w latach 1931-1934 (m.in. w latach akademickich 1932/33 i 1933/34 – ok. 51,8 tys.).

Jeżeli weźmiemy pod uwagę liczbę studentów w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców, to okaże się, że II Rzeczpospolita należała do grupy państw o względnie słabym nasyceniu liczbą studentów. W roku akademickim 1937/38 na 10 tys. mieszkańców przypadało 14 studentów (w roku akademickim 1922/23 – 13 studentów), w tym w dzielnicy południowej ok. 19, w dzielnicy wschodniej – 5). Tymczasem w Austrii wskaźnik ten kształtował się na poziomie 41 studentów, w Finlandii – 24, Danii – 23, w Czechosłowacji – 21, w Rumunii – 17, najmniej wynosił w Chorwacji – 11 studentów³⁰.

²⁹ Ustawa z dnia 15 marca 1933 r. o szkołach akademickich, Dz.U. 1933 nr 29, poz. 247.

³⁰ Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1924..., s. 215-217; Wiadomości Statystyczne 1938..., s. 294; *Statystyka szkolnictwa...*, s. 84, Z. Landau, J. Tomaszewski, 1984, wyd. cyt., za: C. Kuklo, J. Łukasiewicz, C. Leszczyńska, wyd. cyt., s. 2016.

Pod względem kierunkowej struktury kształcenia na wyższych uczelniach szczególnie dominowały ośrodki naukowe reprezentujące nauki społeczne. Stąd też zdecydowana większość młodzieży podejmowała studia na wydziałach humanistycznych. Na pierwszym miejscu w roku akademickim 1937/38 znajdowało się prawo i nauki polityczne oraz filozofia – odpowiednio 27,5% i 24,8% ogółu studentów i wolnych słuchaczy, a w dalszej kolejności: kierunki techniczne (mechanika i elektrotechnika, komunikacja i miernictwo, architektura, górnictwo i hutnictwo) – 15,8% oraz medycyna (łącznie z farmacją i stomatologią) – 11,6%, nauki handlowe – 9,0%, rolnictwo – 5,1%, czy teologia i prawo kanoniczne – 2,1%. W porównaniu z pierwszymi latami powojennymi nie nastąpiły wielkie zmiany w strukturze kierunkowej studiów. Przykładowo w roku akademickim 1922/23 – prawo i nauki polityczne studiowało 26,7% ogółu studentów, filozofię – 30,4%, a kierunki techniczne – 16,6% (wobec odpowiednio 35,1%, 26,5% oraz 16,8% w roku akademickim 1910/11)³¹. Zatem nie możemy stwierdzić, że w okresie II Rzeczypospolitej nastąpiła modernizacja struktury studiów.

W okresie międzywojennym szkoły wyższe wydały w Polsce około 83 tys. dyplomów stopnia niższego (tzn. zawodowych i magisterskich), z czego około 70% tych dyplomów wydano w latach 1928-1939³². Przy tym w roku akademickim 1922/23 wyższe uczelnie państwowe wydały ok. 2,2 tys. dyplomów stopnia niższego, a w 1936/37 – ponad 6,1 tys. (5,3 tys. w uczelniach państwowych i ok. 0,8 tys. w uczelniach prywatnych). Warto tu zwrócić uwagę, że w pierwszym wymienionym roku akademickim wydano: na medycynie – 29,9% ogółu dyplomów stopnia niższego, na prawie – 28,1%, rolnictwie – 8,9% i na naukach technicznych – 11,1%, podczas, gdy w 1936/37 roku udziały te kształtowały się następująco: medycyna – 8,5%, prawo – 33,2%, rolnictwo – 5,9%, nauki techniczne – 10,9%³³.

5. Zakończenie

W artykule przedstawiono na podstawie wyników spisu ludności w latach 1921 i 1931 zróżnicowanie struktury ludności Polski według poziomu wykształcenia (w tym umiejętności czytania i pisania) ze względu na płeć, wyznanie i miejsce zamieszkania (dzielnica, województwo).

Z przedstawionej analizy wynika, że w latach 1921-1931 nastąpiło znaczne zmniejszenie udziału osób nieumiejących ani czytać ani pisać (zwiększenie udziału osób potrafiących przynajmniej czytać – wykształconych) w ogólnej liczbie ludności w wieku 10 i więcej lat. Dominującą pozycję w strukturze ludności według poziomu

³¹ Na podstawie: Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1924..., s. 242-243; Wiadomości Statystyczne 1938..., s. 294; *Statystyki szkolnictwa...*, s. 83.

³² Por. B. Jacewski, 1992, *Organizacje i instytucje życia naukowego w Polsce (listopad 1918-1939)*, [w:] *Historia nauki polskiej*, Suchodolski B. (red.), t. V, 1918-1951, część I, Wydawnictwo PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 312.

³³ Obliczenia własne na podstawie: Mały Rocznik Statystyczny 1939..., s. 334.

wykształcenia stanowiło wykształcenie początkowe – łącznie 37,5% ogółu ludności w wieku 15 i więcej lat; osoby z wykształceniem wyższym stanowiły 0,7% (1921 rok).

W okresie II Rzeczypospolitej proces edukacji był selektywny ze względu na płeć, mężczyźni byli lepiej wykształceni niż kobiety.

Skutkiem dużego zróżnicowania ziem polskich pod względem stopnia realizacji oświaty powszechnej wystąpiła duża dysproporcja między poszczególnymi regionami Polski w poziomie edukacji i strukturze według wykształcenia (m.in. w poziomie analfabetyzmu) – szczególnie duża luka edukacyjna na ziemiach wschodnich (odsetek osób z wykształceniem co najmniej początkowym wynosił tylko 12,9%), natomiast najlepsza sytuacja w tym zakresie wystąpiła w województwach zachodnich (osoby z wykształceniem co najmniej początkowym stanowiły 80,4%).

Spis z 1921 roku wykazał również bardzo duże różnice w strukturze ludności według poziomu wykształcenia w przekroju grup wyznaniowych. Najlepiej były wykształcone osoby wyznania ewangelickiego (67,5% miało wykształcenie co najmniej początkowe), a najgorzej – osób wyznania prawosławnego (tylko 14,4%).

J. Topolski przyjmuje, że praca historyczna jest narracyjnym konstruowaniem przeszłości³⁴. Narrację historyczną, zdaniem tego autora, powinna cechować koherencja. Elementami wiążącymi narrację o edukacji w II Rzeczypospolitej, elementami koherencji narracyjnej są zmienne roczników statystycznych. Zmienną wyjaśnianą jest poziom wykształcenia, zmiennymi różnicującymi są: infrastruktura instytucjonalna edukacji, położenie geograficzne (dzielnica kraju), charakter miejsca zamieszkania (miasto – wieś), płeć, wyznanie.

Można na przedstawioną narrację historyczną spojrzeć przez pryzmat koncepcji funkcjonalizmu systemowego N. Luhmanna³⁵. Z perspektywy tej koncepcji zaprezentowany zapis historyczny staje się narracją o tym, jak system społeczny II Rzeczypospolitej „konceptualizował sam siebie”. Roczniki statystyczne są wyrazem „refleksyjności” i „autotematyzacji systemu”, są wyrazem tego, jak system „redukował kompleksowość” pewnej szczególnej materii społecznej – edukacji. Ukrytą zmienną wyjaśniającą, oprócz czynnika instytucjonalnego, jest czynnik związany z wyznaniem. Współczesne „autotematyzacje” statystyczne na ogół nie dostrzegają już związku między kapitałem intelektualnym a wyznaniem.

Literatura

Bartosiewicz S., Stańczyk E., 2012, *Niektóre aspekty historii społeczno-gospodarczej Polski w latach 1918-2011 (na podstawie badań GUS-u)*, Śląski Przegląd Statystyczny, nr 10(16), Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.

³⁴ J. Topolski, 1998, *Wprowadzenie do historii*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, s. 12.

³⁵ Por. N. Luhmann, 1990, *The Autopoiesis of Social Systems*, [w:] *Essays on Self-Reference*, New York; N. Luhmann, 1995, *Social Systems*, Stanford University Press, Stanford; N. Luhmann, 1982, *The Differentiation of Society*, Columbia University Press, New York.

- Berger J., 2008, *Powszechny Spis Ludności w 1921 r.*, Wiadomości Statystyczne, nr 12, GUS, Warszawa.
- Buławski R., 1930, *Projekt drugiego powszechnego spisu powszechnego na tle doświadczeń spisu 1921 r. oraz praktyki zagranicznej*, Kwartalnik Statystyczny, t. VII, GUS, Warszawa.
- Dekret z dnia 7 lutego 1919 r. o obowiązku szkolnym, Dziennik Praw 1919 nr 14, poz. 147.
- Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe*, 1937, Statystyka Polski, seria C, z. 62, GUS, Warszawa.
- Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. Formularze i instrukcje spisowe*, 1932, Statystyka Polski, seria A, t. 1, GUS, Warszawa.
- Falski M., 1936, *Kwestie podstawowe w organizacji szkolnictwa powszechnego*, MWRiOP, Warszawa.
- Jaczewski J., 1992, *Organizacje i instytucje życia naukowego w Polsce (listopad 1918-1939)*, [w:] *Historia nauki polskiej*, Suchodolski B. (red.), t. V, 1918-1951, część I, Wydawnictwo PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Kukło C., Lukaszewicz J., Leszczyńska C., 2014, *Historia Polski w liczbach. Polska w Europie*, GUS, Warszawa.
- Landau Z., Tomaszewski J., 1977, *Druga Rzeczpospolita, Gospodarka. Społeczeństwo. Miejsce w świecie*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Landau Z., Tomaszewski J., 1984, *Polska w Europie i świecie 1918-1939*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Luhmann N., 1982, *The Differentiation of Society*, Columbia University Press, New York.
- Luhmann N., 1990, *The Autopoiesis of Social Systems*, [w:] *Essays on Self-Reference*, New York.
- Luhmann N., 1995, *Social Systems*, Stanford University Press, Stanford.
- Mały Rocznik Statystyczny 1930, 1935, 1939, GUS, Warszawa.
- Mędrzecki W., Żarnowski J., 2015, *Metamorfozy społeczne*, tom 10, *Społeczeństwo międzywojenne: nowe spojrzenie*, Instytut Historii PAN, Warszawa.
- Piekałkiewicz J., 1922, *Organizacja pierwszego powszechnego spisu ludności w Polsce*, Miesięcznik Statystyczny, z. 4, GUS, Warszawa.
- Pierwszy Powszechny Spis Ludności Rzeczypospolitej z dn. 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, tablice państwowe*, 1927, Statystyka Polski, t. XXXI, GUS, Warszawa.
- Rocznik Polityczny i Gospodarczy 1939, Polska Agencja Telegraficzna, Warszawa.
- Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1924, GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1929, GUS, Warszawa.
- Stańczyk E., 2004, *Analfabetyzm w Polsce w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, Acta Universitatis Wratislaviensis, seria: Prawo, Przegląd Prawa i Administracji LXIII, Wrocław.
- Statystyka szkolnictwa 1937/38*, 1939, Statystyka Polski, seria C, z. 101, GUS, Warszawa.
- Topolski J., 1998, *Wprowadzenie do historii*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich, Dz.U. 1920 nr 72, poz. 494.
- Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa, Dz.U. 1932 nr 38, poz. 389
- Ustawa z dnia 15 marca 1933 r. o szkołach akademickich, Dz.U. 1933 nr 29, poz. 247.
- Wiadomości Statystyczne 1938, GUS, Warszawa.
- Żarnowski J., 1973, *Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej. 1918-1939*, PWN, Warszawa.
- Żeglicki J., 1969, *Analfabetyzm w Polsce według spisów powszechnych w latach 1921 i 1931 r.*, Wiadomości Statystyczne, z. 9, GUS, Warszawa.